

Amžinybės epochos povaizdžiai

NIKODEM SZCZYGŁOWSKI

Jeį egzistuoja amžinybė, jei amžinybė turi vardą, tai yra Tito vardas.

Populiarios aštunto dešimtmečio pabaigos jugoslavų roko dainos priedainis

Prologas

1952 m. gruodžio 26 d., antrą Kalėdų dieną, Lodzėje, Vidurio Lenkijoje mirė lenkų dailininkas konstruktyvistas ir meno teoretikas Władysławas Strzemiński. Šis menininkas, sukūręs vadinamąją *unizmo* teoriją, teigė, kad svarbu ne tai, kaip regime paskirą vaizdą, bet tai, kas pasilieka mūsų regimojoje atmintyje netrukus po to, kai užsimerkėme jį išvydę. Vaizdai, kuriuos matome po akių vokais, yra tikresni, nes atspindi mūsų aplinkos jutimo esmę. 1948–1949 m. menininkas sukūrė vadinamųjų *soliaristinių* paveikslų ciklą, fiksuodamas tokius povaizdžius, liekančius, pažiūrėjus į saulę.

„Tautų saulė“ Josifas Stalinas tada niūriai švytėjo ne vien Lenkijai: *stalinizmas* metė tamsų šešėlį visoms Sovietų Sąjungos pavergtoms Europos tautoms – į pietus nuo Baltijos ir į rytus nuo Oderio.

Strzemiński *mirė iš bado* – anksčiau žinomas ir vertinamas kaip dailininkas, be kita ko įkūręs Lodzės Aukštąją dailės mokyklą ir Šiuolaikinio meno muziejų, Pirmojo pasaulinio karo invalidas ir veteranas – negalėjo gauti jokio, net paprasčiausio protinio ar net fizinio darbo, nes komunistinis Lenkijos režimas sėkmingai užkirto kelią kūrėjams, prieštaravusiems oficialiai privalomam socrealistinio meno kursui.

Socrealizmas privalėjo rodyti naują žmonijos raidos kryptį, taip pat ir mene, išreikšti amžinybės, suvokiamos kaip šviesi žmonijos ateitis, kuria neabejotinai turėjo tapti komunizmas, siekį. Nepraėjus nė dviems mėnesiams nuo niekieno nepastebėtos Strzemińskiego mirties, 1953 m. kovo 5 d. mirė Stalinas, kurio raudojo milijonai. Dar po dviejų dienų Silezijos pramonės sostinei Katovicams buvo suteiktas *Stalinogrudo* vardas. Praėjusio šimtmečio šešto dešimtmečio Lenkijoje viešpatavusio stalinizmo sunaikinto genijaus istoriją, grindžiamą tragiška Strzemińskiego biografija, papasakojo Andrzejus Wajda paskutiniajame savo filme „Povaizdžiai“¹.

Kad geriau suprastume, kas buvo ta *amžinybės epocha*, vos pasibaigus Antrajam pasauliniam karui išaušusi Europos žemyne nuo Baltijos iki Juodosios jūros ir nuo Karpatų iki Adrijos, akimirką užsimerkime ir prisiminkime visus apie tai žinomus istorinius faktus, visas girdėtas istorijas, pasakojamas šimtuose filmų, monografijų, biografijų, atsiminimų, pjesių ir net komiksų.

Tai, kas pasiliks mums po akių vokais, bus mūsų asmeninė istorijos koncepcija, jau dešimtis kartų aprašyta daugybe įvairių būdų ir pavadinta, pavyzdžiui, *kaip statėme sieną* arba *kaip išgyvenome komunizmą ir vis tiek juokėmės*² – kiekvienam ji būna kitokia, nebūtinai grindžiama šeimos istorijomis ar draugų ir artimųjų pasakojimais, bet šiaip ar taip sava.

Mūsų asmeniniai *povaizdžiai* nepretenduoja visapusiškai aprėpti šios temos, tačiau būtent jų sankloda, vaizdinių, istorijų ir istorijėlių kombinacija yra tas, neapčiuopiamas, dalykas, liudijęs mūsų santykį su savimi pačiais kaip dalį to, kas *mums* nutiko. Jie atlieka svarbų vaidmenį, būdami nedideliu, bet labai žymiu istorijos padariniu, jos tąsa, tada vykusių procesų rezultatu, ne tik realiame gyvenime, bet, pirmiausia, žmonių sąmonėje – mūsų pačių, mūsų senelių ir tėvų, tų kartų, kurios pamažu išeina, palikdamos mums *povaizdžius*.

* * *

Lipica, nedidelė gyvenvietė prie Slovėnijos ir Italijos sienos, vasaros pradžia, tingi popietė, plačiai išsikerojusios liepos – tokie slovėnų mylimi medžiai, kad tapo vienu iš jų tautinės simbolikos kanonu – meta ilgus šešėlius pagal žemą medinę tvorą, nusidriekiančią per plačias žalias pievas. Už

1 *Powidoki*, 2016.

2 Kroatų rašytojos Slavenkos Drakulić knygos pavadinimas.

tvoros – banda ypatingų *grynos baltos padermės*³ žirgų, vadinamų lipicaneriais – buvęs Habsburgų imperatoriškojo dvaro pasididžiavimas. Šių žirgų istorija prasidėjo šešiolikto amžiaus pabaigoje, kai būtent čia, netoli nuo apačioje prie įlankos įsikūrusio Triesto, buvo apgyvendinta kaimenė. Tai buvo Padunijos monarchijos istorijos santrauka, jos koncentratas, kupinas pakilimų ir nuosmukių, mistinio simbolizmo ir liaudies legendų.

Proziškas gyvulys, nuo žmonijos istorijos aušros talkinęs žmogui jo kasdieniuose varguose, lauko darbuose, užkariavimuose, mūšiuose, tiesiant prekybos kelius – jis buvo civilizacijos simbolis, užtikrinęs komunikaciją, prekybos ir žemės ūkio raidą. Kadaise apdainuoti poetų ir vertinami už ištikimybę ir išsvermę, vaizduojami viduramžių Europos vėliavose ir herbuose (geriausias to pavyzdys – lietuviškas Vytis), arkliai iki pat dvidešimtojo amžiaus buvo nebylūs, bet neatsiejami mūsų istorijos liudininkai.

Tiesa, ne visada ir ne visiškai *nebylūs*. Edvardas Kocbekas, garsus slovėnų poetas ir eseistas, gimęs 1904 m., valdant Habsburgams, o miręs socialistinėje Jugoslavijoje, praėjus vos metams nuo Tito mirties, rašė ir šitaip:

*kiti garbino šventas karves ir drakonus,
tūkstantmečius vėžlius ir sparnuotus liūtus,
vienaragius, dvigalvius erelius ir feniksus,
o mes pasirinkome patį gražiausią gyvūną,
išmėgintą mūsų laukuose ir cirko arenose,
nešiojusį karalaites ir aukso monstrancijas,
todėl Vienos imperatoriai kalbėjosi prancūziškai su gudriais diplomatais,
itališkai su žaviomis aktorėmis,
ispaniškai su beribiu Dievu,
vokiškai su paprastais samdinais,
bet su žirgais kalbėjosi slovėniškai.⁴*

Elitiškumo ir kartu egalitarizmo pavyzdys – balti Lipicos veislės žirgai tik per stebuklą ištvėrė audringą per karstines kalvas nusiritusių abiejų pasaulinių karų istoriją. Jų gelbėjimo epopėja (tiesa, pasakojama apie Vienos

3 Olandų rašytojo ir reporterio Franko Westermanno knygos pavadinimas *Dier, bovendier*, pagal slovakišką vertimą (*Čista biela rasa*, Absynt, 2019).

4 Pagal Joannos Sławińskiej vertimą į lenkų k.

ispaniškosios jojimo mokyklos žirgus) net pakliuvo į kino ekranus Walto Disneyaus studijoje 1963 m. sukurtame filme *Miracle of the White Stallions*. Taigi gerokai anksčiau, nei žiūrovai ėmė gėrėtis istorija, kaip amerikiečių kareiviai gelbėjo eilinį Rajaną, kino teatrų lankytojams abipus Atlanto radosi proga išvysti – talkinant būtent tada įsisukančiai Holivudo kino pramonei – kaip tie patys kareiviai (ir net pats garsusis generolas George'as S. Pattonas) gelbėjo baltus žirgus, simbolizavusius tam tikrą, tada negrižtamai artėjusią prie pabaigos, Europos istorijos epochą.

Toje naujoje pokario Europoje žiūrovams reikėjo pramogos, kad pamirštų, ką jiems teko patirti karo metais. Žvilgsnis į tada dar netolimus karo įvykius gelbstint žirgus suteikė būtent tokį – *kitą* požiūrio tašką. Žinoma, filmas buvo rodomas ir Austrijoje, dar tik aštuonerius metus esančioje vėl nepriklausoma, *amžinai neutralia* valstybe. Į Vakarų Berlyno kino teatrus, kur irgi buvo rodomas filmas, Rytų Vokietijos sostinė tapusios rytinės miesto dalies gyventojams pakliūti darėsi vis sunkiau. Nepraėjus nė dvejiems metams po premjeros, miestą perskyrė siena, kuriai buvo lemta tapti naujos epochos simboliu ir (jai pasibaigus) „suvaidinti“ daugelyje vėliau sukurtų filmų.

Trieste, jau devynerius metus buvusiame neatsiejama Italijos dalimi, faktiškai (bet dar ne *de iure*) panaikinus 1947 m. įkurtą Laisvąjį Triesto miestą, kurio teritorijos dalį karo pabaigoje buvo užėmę Tito partizanai, vėliau buvo padalyta į vadinamąsias A (britų ir amerikiečių administracija) ir B (jugoslavų administracija) zonas, dar vėliau – tarp Italijos ir Jugoslavijos, radosi galimybė filmą pasižiūrėti ir slovėnams – ir tiems, kurių daugybė gyveno miesto apylinkėse (kaip vis dar gyvas epochos liudininkas Borisas Pahoras⁵), ir gyvenantiems *už ribos* – už naujai nubrėžtos sienos. Naujoji siena iš tiesų padalijo vieną (ir vientisą) istoriškai susiformavusį regioną, kurio daugelį amžių neskyrė jokios sienos – todėl būtent čia, karstinėje plynaukštėje ir Istrijos pusiasalio šiaurėje, šios sienos vis dar atrodė iliuzinės.

5 Borisas Pahoras (g. 1913) – vienas žymiausių šiuolaikinių slovėnų rašytojų, gimęs Trieste; su juo buvo susijęs visą gyvenimą, miestui skyrė ir daugelį kūrinių. Tarpukariu dalyvavo slovėnų pasipriešinime, per Antrąjį pasaulinį karą kalėjo Dachau, Štuthofio koncentracijos stovyklose. Po karo oponento komunistinei Tito ideologijai. Jo kūriniuose svarbiausia tapo fašizmo ir nacionalizmo Slovėnijos ir Italijos paribiuose tema ir gyvenimo nacistų koncentracijos stovyklose patirtys. Laikomas Italijos slovėnų mažumos moraliniu autoritetu.

Winstonas Churchillis istorinėje kalboje lankydamasis JAV, Misūrio valstijos mieste Fultone, 1946 m. kovo 5 d. pasakė: „Nuo Ščecino prie Baltijos iki Triesto prie Adrijos nusileidusi geležinė uždanga perskyrė mūsų žemyną. Už šios linijos liko sostinės tų šalių, kurios tada buvo Vidurio ir Rytų Europa. Varšuva, Berlynas, Praha, Viena, Budapeštas, Belgradas, Bukareštas ir Sofija – visi šie miestai ir visų jų gyventojai atsidūrė toje pusėje, kurią turėtume vadinti sovietų zona, visi jie vienaip ar kitaip patiria ne tik sovietų poveikį, bet taip pat, ir didelę ir vis augančią, Maskvos kontrolę“. Šie žodžiai, simbolizuojantys *Jaltos sistema* pavadintą tvarką, pirmą kartą paminėti apibūdinant *geležinę uždangą*, buvo iškalbingi ir dar viena sąvoka ilgam pakliuvusi į vadinamojo *Šaltojo karo* epochos apibūdinimų kanoną. Nors atspindėjo realią 1946-ųjų, kai buvo ištarti, padėtį, jau po dvejų metų jie iš dalies nebebuvo aktualūs – bent jau kalbant apie Triestą, bet kartu ir apie Jugoslavijos priklausomybę *sovietų zonai*. Jugoslavija, nors, žinoma, buvo socialistinė šalis, autoritariškai valdoma Josipo Broz Tito ir komunistų partijos, vis dėlto veikiau atsidūrė „geležinės uždangos“ šešėlyje, o ne kurioje nors jos pusėje. Tai buvo vienintelė šalis visame vadinamajame Rytų bloke, kuri, 1945 m. nebuvo „išvaduoata“ sovietų kariuomenės, o kartu tai – vienintelė Europos šalis, baigusi Antrąjį pasaulinį karą kaip nugalėtoja, jos teritoriją išvadavus savam pasipriešinimo judėjimui – Tito partizanams. 1948 m. Jugoslavija paliko vadinamąjį Komunistų internacionalą, kilus konfliktui tarp Tito ir Stalino. Išliko liudijimų, jog Stalinas ne kartą bandė nužudyti Titą, kad pašalinęs varžovą perimtų Jugoslavijos kontrolę. Titas tada esą nusiuntęs jam tokią žinią: „Žinau, kad jau išsiuntei penkis savo žmones, turėjusius mane nužudyti. Sučiupome juos visus. Verčiau baik visa tai, nes aš išsišiusiu savo žmogų, ir man neteks mėginti du kartus.“⁶

1953 m., mirus Stalinui, Titas paskelbė Neprišijungusiųjų valstybių judėjimo įkūrimą ir 1961 m. Belgrade surengė prie naujojo judėjimo prisijungusių valstybių konferenciją. 1964 m. Titas pradėjo diegti vadinamojo *savivaldos socializmo* politikos modelį, ir tai paskatino plataus masto ekonomikos liberalizaciją, susilpnėjusį centrinį planavimą ir sienų atsivėrimą. Tačiau, kol pavyko tai įgyvendinti, Jugoslavijai teko atsilaikyti prieš Sovietų Sąjungą, laikiusia Jugoslaviją savo viešpatijos, nugalėjusio socializmo teritorijos dalimi – dar vienu *placdarmu*, statant šviesios ateities epochą.

6 Jože Pirjevec, *Tito in tovariši*, Cankarjeva založba, Ljubljana, 2011.

Jau minėta, kad dėl to, jog sovietų tankai nepasiekė Adrijos, Titas faktiškai laimėjo susidūrimą su Stalinu per vadinamąją 1948 m. Kominterno krizę, kai Jugoslavijos komunistų sąjunga paliko šią organizaciją. Konfrontacija su SSRS buvo ir patogi dingstis susidoroti su – realia ir menama – opozicija. Tūkstančiai žmonių, partijos narių ir paprastų piliečių, buvo apkaltinti stalinizmu ir (arba) šnipinėjimu Sovietų Sąjungai ir represuoti. Adrijos jūros saloje Goli Otoke⁷ įkurta niūrią šlovę pelniusi darbo stovykla, kurios sąlygos priminė žiauriausius Gulago pavyzdžius. Salą Kvarnerio įlankoje, kur kentėjo, o neretai ir mirė tūkstančiai žmonių, dažniausiai nepagrįstai paskelbtų „JSFR santvarkos priešais“, nuo Brijunio salyno į vakarus nuo Istrijos, buvusią vieną mėgiamiausių Tito rezidencijų, kur jis kviesdavosi užsienio svečius, tiesia linija skyrė vos daugiau kaip šimtas kilometrų.

Svečiai matydavo Jugoslavijos vaizdą tarsi iš atviruko – tokį, kokį platinė Jugoslavijos turizmo biuras ir kurio pavyzdžių iki šiol pamatysime išlikusiuose plakatuose, reklamuojančiuose keliones į Jugoslaviją arba raginančiuose naudotis oro linijų JAT paslaugomis – saulės lepinami Adrijos paplūdimiai, žavūs Slovėnijos Alpių kraštovaizdžiai, Makedonijos ežerai, sraunios Bosnijos kalnų upės, laukinės Juodkalnijos viršūnės, vynuogių derliaus rinkimas Vojevodinoje, ir visur – džiugiai besišypsantys žmonės.

Brijunio salos iki karo nepriklausė Jugoslavijos karalystei. Naujosios socialistinės Jugoslavijos dalimi jos tapo tik po karo, kai JSFR praplėtė savo sienas, Italijos sąskaita prijungusi pajūrio žemes. Zadaras, daugybė salų pagal Dalmatijos krantą ir Kvarnerio įlankoje ir beveik visas Istrijos pusiasalis anksčiau priklausė Italijos karalystei. Rijeka, itališkai vadinama Fjume, 1919 m. labai efektingai, tiesiog teatrališkai užimta Gabriele'io D'Annunzijaus per vadinamąjį Žygį į Fjumę ir paskelbta trumpai egzistavusios kvazivalstybės Karnato Regencijos sostine, vėliau pagal Rapalo taikos sutartį tapo Laisvuju miestu, 1922 m. visiškai inkorporuota į Italiją, o po karo vėl tapo jugoslavų Rijeka, prijungta prie socialistinės sąjunginės Kroatijos respublikos. Miestas, iki karo faktiškai padalintas (Jugoslavijos karalystei priklausė tik pietiniai priemiesčiai, vadinamasis Sušakas, o istorinė miesto dalis liko Italijos pusėje, sienaėjo Rječinos upe), vėl buvo vientisas.

Karnaro Regencijos epizodas buvo savotiška to, kam netrukus buvo lemta ateiti, preliudija, nes d'Annunzijas, labai spalvinga asmenybė, Pir-

7 Božidar Jezernik, *Goli otok – Titov gulag*, Modrijan & FF, Ljubljana, 2013.

mojo pasaulinio karo didvyris, rašytojas, politikas ir intrigantas, laikomas fašizmo ideologijos pirmtaku, būtent Rijekoje įgijo galimybę įgyvendinti – nors ir trumpam – *naujosios tvarkos* idėjas. Sumanymą diegti naują ideologiją perėmė Benitas Mussolinis, Adolfas Hitleris ir kiti amžinybės epochos statytojai – pagal fašistinę jos versiją. Tačiau fašizmas žlugo, *amžinybė* nusirito į Adrijos ir Baltijos bangas kartu su paskutinėmis Antrojo pasaulinio karo salvėmis, o jos pakeisti atėjo kitokią amžinybę įsivaizdavę statytojai.

Galutinai susiformavus Jugoslavijos sienoms, sąjunginė respublika Slovėnija įgijo siaurą priėjimą prie jūros ir žemes Kraso plynaukštėje. Istorinį Goricijos miestą į šiaurę nuo Triesto siena atskyrė nuo likusio *Goriška* vadinamo regiono ir vadinamosios slovėnų *Primorjės*, o, 1947 m. buvo nuspręsta statyti naują Nova Goricos miestą, čia pat prie sienos, už kurios liko istorinė Goricija. Naujojo miesto projektą asmeniškai patvirtino maršalas Titas, o jį įgyvendinti buvo pakviestas slovėnų architektas Edvardas Ravnikaras, garsiojo Le Corbusiero mokinys, vadavęsis jo idealaus miesto vizijomis.

Naujamajai šaliai reikėjo naujų simbolių. Nova Gorica turėjo būti nauja ne vien pavadinimu, ji privalėjo tapti būtent tokiu simboliu, regimu naujos epochos statybų etapu, jos apčiuopiamu įrodymu prie pat sienos, taigi būti matoma tiesiogine prasme. Naujai planuojamas miestas, jungiantis buvusius Goricijos priemiesčius už geležinkelio linijos su netolimomis Solkano, Kromberko ir Rožna Dolinos gyvenvietėmis į naują miesto organizmą, pagal planą turėjo nauja modernistinė funkcionalia architektūra atsverti senuosius Austrijos-Vengrijos laikų istorinės Goricijos pastatus anapus sienos, taip išryškindamas socializmo pranašumus. Intensyviausias miesto statybų etapas vyko visą šeštą ir septintą dešimtmečius, tačiau iš tiesų miestas buvo statomas iki pat devinto dešimtečio ir Tито mirties 1983 m.

Taigi Nova Goricą galima laikyti savotišku Tито Jugoslavijos simboliu ar net jos kvintesencija: iš naujo pastatyta nuo pamatų, jungianti į vieną visumą įvairius anksčiau egzistavusius elementus ir juos išplečianti, ties pačia siena su Vakarų pasauliu.

Nova Goricos statybos buvo ne tik slovėnų, bet ir visos Jugoslavijos darbas. 1948 m. Jugoslavijos liaudies jaunimo sąjunga paskelbė raginimą kurti jaunimo darbo brigadas miesto statyboms. Į karstines kalvas atkeliavo daugiau nei 5 000 jaunuolių, iš jų apie 3 000 kilę iš Slovėnijos, o apie 2 000 – iš kitų Jugoslavijos respublikų. 1950 m. pabaigoje mieste jau stovėjo penki daugiabučiai, dar keturi iškilo etapui baigiantis, Nova Goricoje jau buvo

daugiau nei 700 nuolatinių gyventojų. 1952 m. mieste išdygo naujas krašto muziejaus pastatas, o 1965 m. – ligoninė ir Primorjės dramos teatras.

1975 m. Jugoslavija ir Italija pasirašė Osimo traktatą ir sureguliuo abiejų valstybių sieną. Pagal šį dokumentą tarp Italijos ir JSFR buvo atidaryti sienos perėjimo punktai, tarp jų ir Fernetyje – Sežanoje, Nova Goricoje ir netoliese esančioje Vrtojbos vietovėje. Mieste vystėsi turizmas, jį organizavo firma, iškalbingu pavadinimu HIT, atsakinga už legalių lošimo namų statybą mieste; čia gausiai vyko italai ir kiti svečiai iš už oficialiai du pasaulius, kapitalistinį ir socialistinį, skiriančios sienos. Tačiau tas socialistinis pasaulis, maršalo Tito įsivaizdavimu, buvo įgijęs aiškių *protestantizmo* bruožų lyginant su Rytų Europos socialistinėse šalyse viešpatuojančiu sovietiniu modeliu. Adrijos pakrantėje ir ties sienos perėjimo punktais karstinėse plynaukštėse (taip pat ir Austrijos pasienyje Štirijoje ir Karintijoje) tai buvo ypač pastebima – kilometrines automobilių eilės driekėsi iš abiejų pusių. Vakarų turistai traukė į Julijos Alpes ir Dalmatijos paplūdimius, o JSFR piliečiai – apsipirkti į Triestą ar Gracą, taip pat uždarbiauti į Vokietiją, tapdami išimtiniais reiškiniais pačioje Šaltojo karo kulminacijoje.

JSFR užsienio politika, vykdoma vadovaujantis Neprisijungusių valstybių judėjimu, sąlygiškai liberali, nors ir planinė ekonomika ir atviros sienos, o labiausiai – sovietų veiksmo stoka – lėmė, kad Jugoslavijos diplomatai įgijo solidžių argumentų, paversdami šalį ypatingu tiltu tarp Rytų ir Vakarų.

Jugoslavijos pasas, vienas iš nedaugelio, leido be vizų keliauti – abiem kryptimis! – per Geležinę uždangą. JSFR piliečiams nereikėjo įvažiavimo vizų į daugumą Vakarų Europos šalių, bet kartu ir į socialistines šalis ir SSRS. Galėdami keliauti, dauguma jugoslavų išties jautėsi laisvi, todėl kur kas labiau pasitikėjo – kad ir autoritariniu – Tito režimu.

Socializmo šalių – Čekoslovakijos, Vengrijos, Lenkijos ar Rytų Vokietijos, jau nekalbant apie Rumuniją ar Bulgariją – piliečiai apie tokią teisę keliauti laisvai galėjo tik svajoti: visose šiose šalyse užsienio pasų išdavimo procesas buvo griežtai kontroliuojamas saugumo tarnybų ir svarbus veiksnys, vertęs piliečius laikyti deramos drausmės. Atsisakyti išduoti užsienio pasą buvo įprasta, priešastimi galėjo tapti nepakankamas lojalumas liaudies valdžiai, „netinkama“ klasinė kilmė ar tiesiog subjektyvi valdininko nuožiuara. Net tiems, kas gavo trokštamus pasus, jie buvo išduodami tik konkrečiai kelionei, o grįžę į šalį, privalėjo atiduoti, jų nebuvo leidžiama laikyti namuose.

Žinoma, vien užsienio paso nepakako: vykstant į visas šalis, išskyrus socialistines, reikėjo gauti įvažiavimo vizą, ir tai buvo nemenkas uždavinys. Tiesa, daugumos šių šalių gyventojams buvo palengvintos galimybės keliauti iš vienos į kitą, pavyzdžiui septinto ir aštunto dešimtmečio Lenkijoje egzistavo *paso įdėklai* asmens dokumentuose, leidę keliauti į Rytų Vokietiją, Čekoslovakiją, Vengriją, Rumuniją, Bulgariją ir SSRS, bet ne į Jugoslaviją⁸.

Lygiai taip pat, visose šiose šalyse kelionės į Jugoslaviją atitinkamų įsitaigų buvo vertinamos griežčiau ir prilyginamos keliavimui į kapitalistines šalis, tad būtinai tekdavo gauti užsienio pasą, išsikeisti valiutos ir pan.

Priešingai nei Vakarų turistai, rinkęsi Jugoslaviją kaip vis patrauklesnį atostogų tikslą, socializmo šalių gyventojai dažnai (o būdavo kad ir daugiau) keliavo į Jugoslaviją, ieškodami galimybės sąlygiškai lengvai pakliūti į Vakarus – daugiausia Rytų Vokietijos ir Rumunijos, bet ir Čekoslovakijos (nuslopinus Prahos pavasarį), Lenkijos, Vengrijos ir kitų šalių piliečiai.

Iš labiausiai izoliuotos Europos socialistinės šalies Albanijos, nutraukusios ryšius ne tik su SSRS, bet ir su sovietų satelitais ir Jugoslavija, vienas iš nedaugelio įmanomų likusių pabėgimo kelių vedė Jugoslavijos pasienio Ochrido ir Škoderio ežerų vandenimis. Daugumą drąsuolių išgaudydavo Albanijos pasienio tarnybos, kai kuriuos sugražindavo atgal jugoslavų pasieniečiai, o kai kurie amžiams pasiliko ežero dugne, pašauti Albanijos karių, uoliai saugančių vienintelio teisingo kurso į šviesią ateitį šalies sienas.

Šiaip ar taip, Jugoslavija buvo svarbus *Šaltojo karo* mozaikos dėmuo gaudama iš to naudos: juk pagaliau net tokiuose jautriuose padalinto žemyno taškuose, kaip Vakarų Berlynas, kur jugoslavai – priešingai nei Rytų ir Vakarų Vokietijos piliečiai – galėjo laisvai pereiti sieną, ir dar neprivalėdami išsikeisti valiutos pagal oficialų privalomą kursą; daugelis padalintame mieste (žinoma, vakarinėje dalyje) gyvenančių JSFR piliečių pamažu susitaupė viloms prie Adrijos – vien per savo sumanumą ir mažą raudoną knygutę su užrašu *JSFR Pasos* ir herbu, vaizduojančiu šešis liepsnos liežuvius, sujungtus į vainiką ir simbolizuojančius Jugoslavijos vienybę.

8 Komunistinėje Lenkijoje iki 1976 m. keliaujant į JSFR reikėjo gauti užsienio pasą, vėliau atsirado specialus paso įdėklas, galiojęs tik keliaujant į Jugoslaviją. Šis dokumentas buvo išduodamas pagal panašią anketą kaip užsienio pasui gauti, ir panašiai kaip užsienio pasas buvo išduodamas tik vienai kelionei, taip pat už didesnę mokesť, nei paso įdėklai, keliaujant į kitas socializmo šalis.

Pagaliau Jugoslavijoje dygo ne vien privatūs pensionatai prie jūros – šalyje buvo daug statoma, epochos dvasiai būdingu užmoju kilo monumentali architektūra, apibūdinama *brutalizmo* terminu – ne tik sostinėje Belgrade, bet ir augančiose respublikų sostinėse: Juodkalnijos Podgoricoje, jau 1946 m. pervadintoje Titogradu, 1963 m. žemės drebėjimo sugriautoje Skoplėje, atstatomoje visos Federacijos pajėgų. Kartais tai įgydavo ypatingus pavidalus, kaip *Ilindeno* paminklas Kruševe, Makedonijoje: 1974 m. buvo atidengtas memorialas, skirtas 1903 m. sukilimui prieš osmanų valdžią, kartu ir 1944 m. susikūrusios Antifašistinės Makedonijos nacionalinio išsivadavimo asamblėjos metinėms. Pastatas buvo visiškai kosminių formų ir tapo toli nužengusio naujosios epochos vaizdinio simboliu jo aukso amžiaus metais.

Slovėnų rašytojas Dragas Jančaras esė „Atsiminimai apie Jugoslaviją“ šitaip apibūdino Jugoslavijos aukso amžių: „Taip, gyvenome nemirtingumo ir amžinybės epochoje. Viena roko grupė pelnė didelį populiarumą, sukūrusi dainą pavadinimu „Amžinybės vardas“. Jos priedainis buvo toks: „Jei egzistuoja amžinybė / jei amžinybė turi vardą / tai yra Tito vardas“.

JUGOSLAVIJA – TAI TITO – skelbė transparantai. Po Tito mirties pasigirdo raginimų, visiškai rimtai svarstomų, pervadinti Jugoslaviją jo vardu.

Kai 1968 m. Titas atvyko oficialaus vizito į Prahą, ten jį pasitiko džiūgaujančios minios. Aplink tvyrojo laukimas, kaip SSRS reaguos į Dubčeko Čekoslovakijoje vykdomas reformas laikotarpiu, vadinamu Prahos pavasariu. Šalyje vyravo euforija, pirmą kartą nuo karo pabaigos sienos buvo šiek tiek pravertos, spauda įkvėpė oro, nusikračiusi visuotinės cenzūros apynasrio, visur virė diskusijos apie ūkio reformų būtinybę. Čekoslovakija troško ne nusisukti nuo socializmo, bet jį reformuoti, suteikti jam – taip buvo sakoma – *žmogišką veidą*. Iš tiesų tai reiškė, kad siekiama sukurti modelį, kuris šiek tiek primintų jugoslaviškąjį. Deja, šis siekis buvo pasmerktas žlugti, nes Šaltojo karo sąlygomis galėjo egzistuoti tik viena Jugoslavija.

Čekoslovakija buvo vienintelė Vidurio ir Rytų Europos šalis, kur komunistai užurpavo valdžią ne iš karto po Antrojo pasaulinio karo. Komunistai atėjo į valdžią pirmuosiuose pokario rinkimuose demokratiniu būdu ir jau netrukus perėmė visą valdžią, pašalindami oponentus. Pavyzdžiui, Janas Masarykas, Pirmosios respublikos tėvo-įkūrėjo Tomašo Garrigue'o Masaryko sūnus, kaip prezidentas Benešas savo dalyvavimu legitimavęs pirmąją koalicinę vyriausybę, kurioje buvo ir komunistų. 1948 m. kovo 10 d. jis žuvo neaiškiais aplinkybėmis, neva iškritęs pro savo namų langą.

Milada Horakova, garsi tarpukario žurnalistė, Protektorato laikų ginkluoto pasipriešinimo legenda, kalinta koncentracijos stovyklose, parlamento narė, po 1949 m. vasarį komunistų įvykdyto pučo nepasidavė ir garsiai viešino Klemento Gottwaldo vadovaujamų komunistų vykdomus teisės pažeidimus. Suimta 1949 m. birželį, buvo teisiama parodomajame procese ir pagal sufabrikuotą kaltinimą nuteista mirti – už *liaudies Tėvynės išdavimą*. Nuosprendis įvykdytas 1950 m. birželio 27 d.

Amžinybės epocha – pačiame žydėjime.

1949 m. gruodžio 22 d. septyniasešimtajam Stalino gimtadieniui (Horakovos procesas jau buvo įsibėgėjęs) buvo priimtas sprendimas statyti Prahoje paminklą *Didžiajam Vadui*. Tai turėjo būti ne šiaip paminklas: draugas Gottwaldas nurodė aiškias gaires – tai turi būti paminklas *nemirtingumui*, amžinai truksiančiai šviesiai komunizmo epochai. Buvo statomas ne tik didžiausias pasaulyje Stalino (aukštis – 16 m, kartu su postamentu – 37 m), bet ir komunizmo pranašumo prieš kapitalizmą paminklas. Statybos prasidėjo 1953 m. vasarį, kai diktatoriui buvo likę gyventi mažiau nei mėnuo. Ant Letnos kalvos Vltavos pakrantėje suvežta 17 tonų statybinių medžiagų. Kompozicija turėjo vaizduoti visų laikų ir tautų vadą, žengiantį eisenos į komunizmo pergalę priešakyje. Iš dešinės jam žygiavo čekoslovakai – valstietė, darbininkas, inteligentas komunistas (jį įkūnijo Julius Fučíkas) ir kareivis, kairėje (iš rytų) – sovietinės liaudies atstovai: darbininkas su vėliava, kolūkietė, agrobiologas (sumanyta, kad tai būtų Mičiurinas) ir kareivis. Tai turėjo būti didžiausia Europoje figūrinė kompozicija. Statyba surijo 140 milijonų kronų, žuvo šeši darbininkai. Pagaliau, 1955 m. gegužės 1-ąją paminklas buvo iškilmingai atidengtas. Likus mažiau nei mėnesiui iki atidengimo nusižudė paminklo projektą sukūręs garsus čekų skulptorius Otokaras Švecas. Jam, dar kuriant paminklą, savižudybe baigė gyvenimą ir jo žmona. 1962 m. paminklas buvo nugriautas. Milžinišką kompoziciją keletą dienų buvo mėginama išsprogdinti dinamitu, o Stalino galva demonstruojama rankiniu būdu; dirbant šiuos darbus žuvo dar vienas darbininkas.

Iki sovietų oro linijų *Aeroflot* „avarinio“ nusileidimo Prahos oro uoste, pradėjusio sovietų invaziją į Čekoslovakiją ir ženklusio visišką čekų ir slovakų nusivylimą komunizmo *žmonijos ateities* iliuzijomis, liko vos penkeri metai ir šiek tiek daugiau nei aštuoni mėnesiai.

Tada kai Prahoje vyko Stalino paminklo statybos, kaimyninėje Lenkijoje kilo aukščiausias kada nors šalyje stovėjęs pastatas. Kultūros ir mokslo

rūmai, kaip *sovietinės liaudies dovana*, turėjo išdygti naujosios pokario Varšuvos centre – sostinės, kurią, pasak oficialių lozungų, atstatinėjo *visa tauta*. Pastato aukštis turėjo būti 237 metrai, o jo architektūra akivaizdžiai įkvėpta Maskvos dangoraižių, kurių stilius, vėliau pavadintas monumentalioju *stalininiu ampyru*, klestėjo didžiuosiuose Sovietų Sąjungos miestuose – Maskvoje, Kijeve, Charkove ir Minske.

Projekto sumanytojas buvo pats *generalisimas* Stalinas. Griuvésiais virtusi Varšuva veikiai tapo viena didžiule statybų aikštele, taigi radosi puiki proga formuoti naują jos ir liaudies Lenkijos veidą. Parankinis Stalino architektas Levas Rudnevas gavo užduotį patobulinti projektą, pridédamas lenkų istorinei architektūrai būdingų elementų, todėl lankési Lenkijos miestuose, dairési po išlikusius Krokuvos, Zamoscés, Liublino ir kitų miestų architektūros paminklus. Taip projektas buvo papildytas ir pagrindinį pastato korpusą vainikuojančiais būdingais vadinamaisiais lenkiškais atikais, ir kitais elementais. Statoma buvo nuo 1952 m. gegužés 1 iki 1955 m. liepos 26 d., žuvo šešiolika darbininkų. Dar prieš baigiant statybas, likus dviem dienoms iki Stalino mirties, 1953 m. kovo 3 d. partijos nutarimu pastatui oficialiai suteikiamas pavadinimas – Josifo Stalino vardo Kultūros ir mokslo rūmai.

Priešais centrinę įėjimą turėjo stovėti Stalino paminklas, net paskelbtas konkursas, bet įgyvendintas nebuvo. Abipus įėjimo iškilo Adamo Mickiewicziaus ir Mikołajaus Koperniko statulos, o aplink visus šoninius fasadus – dar keliolika figūrinių kompozicijų, liaudį vaizduojančių atletiškų figūrų – studentė su knyga, darbininkas su veržlérakčiu rankoje ir kiti.

Trisdešimtajame pastato aukšte, 114 m. aukštyje atidaryta apžvalgos aikštelė – iš ten matési visa Varšuva, o pasak sklandžiusio niūraus sąmojo, galėjai įžiūrėti ir Maskvą. Jau 1956 m. terasa émė naudotis ne tik panoraminų vaizdų mėgėjai, bet ir savižudžiai. Po aštuonių mirtinų šuolių valdžia nusprendé apriboti patekimą į terasą, o vėliau – įrengti grotas.

Žmonéms, beviltiškai ieškantiems galimybės išvykti iš šalies, kurioje vis labiau slégé tikrovés pilkuma, liko išties nedidelis pasirinkimas. Sienos buvo aklinau uždarytos, beliko tik vidinė emigracija.

1954 m. Stanisławas Lemas išspausdino knygą „Sezamas ir kiti apsakymai“ – pirmuosius apsakymus iš ciklo „Žvaigždžių dienaščiai“, netrukus atnešiančio jam pasaulinę šlovę. Šių kūrinių herojus Ijonas Tichas keliauja per kosmoso platybes ir lankosi tolimose galaktikose – pasirodė, kad vaizduotis tarpgalaktines keliones komunistinėje Lenkijoje yra realistiškiau, nei

kelionę prie Adrijos, be to, tai buvo savotiškas būdas pabėgti nuo visuotinio socrealizmo – mene, literatūroje, architektūroje ir moralėje.

1961 m. pasirodė du garsiausi Lemo kūriniai – „Soliaris“ ir „Sugrįžimas iš žvaigždžių“. Jie buvo leidžiami daugelyje Europos šalių ir JAV. Rašytojas kviečiamas pristatyti savo knygas, skaityti paskaitų – tačiau ir toliau apie didžiąją dalį kelionių už socializmo stovyklos ribų, tegalėjo tik svajoti, ir tos svajonės atrodė kur kas drąsesnės, nei skristi į Kentauro Alfos žvaigždyną.

Kai Lemo kūryba išpopuliarėjo Sovietų Sąjungoje, o režisierius Andrejus Tarkovskis paskelbė ketinąs ekranizuoti „Soliarį“, Leonidas Brežnevas pasikvietė rašytoją į Maskvą ir, rodydamas jam ypatingą simpatiją, suteikė leidimą nuvykti į Lvovą – gimtąjį miestą, kurį rašytojui teko palikti po karo. Juk lenkams, gimusiems šiame mieste prieš tai, kai po Antrojo pasaulinio karo jis tapo SSRS dalimi, ir dauguma jų išvyko į Lenkiją per vadinamąją „repatriaciją“, buvo draudžiama ten lankytis. Draudimo buvo laikomasi griežtai: keleiviams, kuriems galiojo šis draudimas, vykstant traukiniais Varšuva-Lvovas-Černivciai-Bukareštas-Sofija atostogauti „broliškoje“ Bulgarijoje, nebuvo leidžiama nė kojos kelti į peroną, traukiniui trumpam sustojus Lvovo stotyje. Tačiau Lemas nepriėmė dosnios Kremliaus valdovo dovanos ir niekada negrįžo į Lvovą, o užsienio pasą komunistinės Lenkijos valdžia rašytojui išdavė tik 1982 m. Naudodamasis šia proga, jis trumpam nuvyko į Vakarų Berlyną, pakviestas savo leidėjo⁹, o iš ten – į Vieną.

Lemo romane „Sloga“ aprašoma scena futuristiniame Romos oro uoste, kurį jis įsivaizdavo, gyvendamas socialistinėje Lenkijoje. Tik Vakarų Berlyne jam pasitaikė proga pamatyti, kaip veikia didelis oro uostas. Vakarinėje miesto dalyje buvo du oro uostai. Senasis *Tempelhofas*, Trečiojo Reicho palikimas, nacistų pastatytas antroje ketvirtos dešimtmečio pusėje, buvo didžiausias pasaulio oro uostas, išsiskyręs monumentalnia nacistinio epochos architektūra, o po miesto padalinimo atsідūręs visiškai arti sienos, buvo naudojamas kaip JAV oro pajėgų bazė. Buvo ir naujesnis, šeštame dešimtmetyje pastatytas *Tėgelio* oro uostas šiaurės vakaruose, į kurį skraidė dauguma Vakarų šalių oro linijų. Vakarų vokiečių *Lufthansai* buvo draudžiama skraidyti į Vakarų Berlyną, o Rytų Vokietijos oro linijos *Interflug* skraidė tik iš Šenefeldo oro uosto Rytų Berlyne. Vienintelė linija, kuri skraidė į *abu Berlynus* – į rytinį Šenefeldą ir vakarinį Tėgelį – buvo jugoslavų JAT.

9 Wojciech Orliński, *Lem. Życie nie z tej ziemi*. Wydawnictwo Czarne, 2017.

Garsus rašytojas, pasaulinės šlovės sulaukęs fantastas, futurologas, numatęs kai kuriuos išradimus, pirmą kartą skrido paprastu lėktuvu ir pro langą žiūrėjo į padalintą miestą. Apačioje matėsi Špandau, Šarlotenburgas, Kroicbergas, Šprė upė – ir *siena*. Siena buvo aiškiai žiūrima. Siena, padalinusi miestą, žmonių likimus, protus ir pasaulėžiūras. Siena, pastatyta per vieną naktį – iš pradžių kaip spygliuotos vielos tvora, paskui – iš daugiau kaip trijų metrų aukščio betono blokų.

Epilogas

1961 m. birželio 15 d. Rytų Vokietijos vadovo Walterio Ulbrichto Vakarų Vokietijos žurnaliste paklausė apie plintančius gandus, kad Rytų Vokietija ketina uždaryti sieną Berlyne.

– Pone kancleri, ar tikite, kad laisvojo miesto koncepcija reikalauja įrengti prie Brandenburgo vartų saugomą valstybės sieną?

Ulbrichtas nesutrikdamas atsakė:

– Nesu informuotas apie jokių tokių planus. <...> Niekas visiškai neketina statyti sienos.

Siena buvo pastatyta 1961 m. rugpjūčio 13 d. ir griuvo 1989 m. lapkričio 9 d. Jos ilgis buvo 155 km, aukštis – 3,6 m.

Literatūra

DRAKULIĆ, S. *How we survived communism and even laughed*. Hutchinson,

London, 1991;

JANČAR, D. *Eseje*. Pogranicze, Sejny, 1999;

JEZERNIK, B. *Goli otok – Titov gulag*. Modrijan & FF, Ljubljana, 2013;

LEM, S. *Katar*. Wydawnictwo Literackie, Kraków, 2016;

ORLIŃSKI, W. *Lem. Życie nie z tej ziemi*. Czarne, Wołowiec, 2017;

PIRJEVEC, J. *Tito in tovariši*. Cankajrjeva založba, Ljubljana, 2011;

SZCZYGIĘŁ, M. *Gottland*. Czarne, Wołowiec, 2016;

TURNER, B. *The Berlin Airlift. The Relief Operation that Defined the Cold War*. Icon,

London, 2017;

WESTERMANN, F. *Čistá biela rasa*. Absynt, Bratislava, 2019.